

РЕЦЕНЗИЯ

за книгата на Екатерина Дикова

“Фразата в житията и похвалните слова на Св. Патриарх Евтимий Търновски. Изследване”, С. 2011, 236 с.; “Фразата в житията и похвалните слова на Св. Патриарх Евтимий Търновски. Приложения”, С. 2011, 257 с.

Книгата на Екатерина Дикова представлява издание на нейната докторска дисертация и е посветена на един слабо изследван проблем у един много познат, много анализиран и изследван старобългарски писател, смятан за създател на книжовния стил и правопис на късното ни Средновековие и основоположник на Търновската книжовна школа, която до голяма степен предопределя облика на книжовността на православните народи през следващите няколко века. Самият избор на този проблем за тема на дисертация е необичаен и натоварва както младия изследовател, така и неговия научен ръководител с огромна отговорност, защото изследването му е предизвикателство за всеки един учен – и поради сложността на проблематиката, излизаща извън рамките на чистото езиковедие, и поради огромното количество литература, посветена на патриарх Евтимий и неговото дело. Явно научният й ръководител професор И. Добрев е бил дълбоко убеден във възможностите на своята ученичка, защото подобна тема би могла “да закопае” дори по-опитен от нея изследовател. Екатерина Дикова се е оказала на висотата на поставената й задача и пред нас е един цялостен и завършен труд, който не се вписва в традиционните представи за докторска дисертация като изследване на един сравнително частен и добре очертан проблем.

Впечатлението за цялостност и завършеност се създава на първо място от избраната от изследователката методология, в която водещ принцип е интердисциплинарността, и на второ място – от стройната композиция на труда, която логично произтича от избрания изследователски метод. Картината се допълва от приложенията, които нагледно представят извършената огромна предварителна работа и придават допълнителна надеждност и тежест на направените от нея изводи. Изложението е ясно, написано на разбираем език и жив български език, с овладяна и интериоризирана терминология. Богатата и прецизно направена библиография, както и умелото цитиране също заслужават да бъдат отбелязани, защото заедно с приложенията

Европейски съюз

ПРОЕКТ BG051PO001-3.3.06-0024/2012
„Информатика, граматика, лексикография”
Проектът се осъществява с финансовата подкрепа на
Оперативна програма „Развитие на човешките ресурси”,
съфинансирана от Европейския социален фонд на Европейския съюз
Инвестира във вашето бъдеще!

Европейски социален фонд

те са свидетелство за научна добросъвестност, трудолюбие и търпение, така необходими за медиевиста. А освен тях в изследването прозира и истински пиетет към избраната проблематика и тематика, което е още по-рядко качество.

Основното достойнство на избория от Е. Дикова подход се крие в стремежа да се обвържат езикът (синтаксисът) и реториката, от една страна, и от друга – да се потърси отражението на тази взаимна функционална реторико-синтактична обвързаност в пунктуацията и вътрешната сегментация на изследваните от нея текстове. Последното е накарало изследователката да се откаже от работа с издадените от Калужняцки агиографски и омилетични текстове и да възстанови по достъпни за нея преписи оригиналната пунктуация на Евтимиевите творби. (Резултатите от тези занимания са събрани в Приложение 1.) В търсенето на спецификата на Евтимиевата фраза, Е. Дикова не престава да ни напомня, че самоцелното изследване на формалните характеристики на средновековните текстове на морфосинтактично, реторично или правописно-пунктуационно равнище е причина за редица научни спорове и недоразумения по отношение на средновековната стилистика и подчертава, че функционирането на текста – неговото предназначение и средата, в която се създава и разпространява, са определящи за подбора на изразните средства. Това е и причината първата глава книгата да е посветена на исихазма като духовно и политическо явление през късното Средновековие и на връзката на стила “плетение словес” с този културен феномен, предопределил облика на православие. Изследователката си дава сметка и за континуитета, присъщ на книжовната практика на Средновековието, която на свой ред е пряко продължение на постиженията на античните автори, и затова представя Евтимиевия подход към текста като смес от традиция и новаторство или по-скоро, като усъвършенстване на изказа с оглед на една нова функционалност, породена от исихастското разбиране за преобразяването и обожаването на човека. В изследването многократно се подчертава, че нито един от езиковите и реторичните похвати и изразни средства, употребени от патрарх Евтимий, не е нов и специфично негов, но тяхната съвкупност и субординираност правят стила му изискан и уникален. И този извод е подкрепен със сравнение на дължината на фразата в Евтимиевите творби и в старобългарски литургични и агиографски текстове, от една страна, и от друга - със сравнение с Предевтимиеви жития. Сравнението почива на статистически показатели и е още едно достойнство на избория изследвателски подход, в който традиционните

Европейски съюз

ПРОЕКТ BG051PO001-3.3.06-0024/2012
„Информатика, граматика, лексикография”
Проектът се осъществява с финансовата подкрепа на
Оперативна програма „Развитие на човешките ресурси”,
съфинансирана от Европейския социален фонд на Европейския съюз
Инвестира във вашето бъдеще!

Европейски социален фонд

за палеослависта методи на изследване на текста са съчетани с модерни статистически методи. Друга немаловажна характеристика на изборния от Е. Дикова изследователски метод е ясното очертаване на целта, обекта и полето на изследване, което е от изключителна важност предвид сложността на темата. Смятам, все пак, че терминологичните разяснения относно възприетия в изследването термин *фраза* и производните от него *макро-*, *мега-* и *гигафраза*, които авторката дава едва в средата на втора глава (с. 79-82), би трябвало да намерят място в увода, защото само позоваването на дедуктивния подход на Йелмслев не изчерпва цялостния подход на изследователката.

Първите две глави от книгата на Е. Дикова представят обзори на предишните проучвания върху исихазма и неговата връзка със стила *плетение словес* (гл. 1) и върху проблемите на средновековния български синтаксис и по-специално синтаксиса на книжовниците от Евтимиевия кръг (гл. 2). Но въпреки заявеното намерение да направи преглед на състоянията на проучванията по тези въпроси авторката не подхожда безкритично към изводите на изследователите преди нея, а често пъти влиза в полемика с някои общоприети в науката постановки като неоплатоническото схващане за тъждеството на означаемо и означавано и неговата връзка с исихазма, която тя отрича, или пък като изтъква, че критериите, по които се оценява стилът “плетение словес” като явление, присъщо на късното славянско Средновековие, са разнородни и често пъти формални и едностранчиви. Всъщност още тук Дикова ни внушава, че формалното изследване на синтаксиса на средновековния текст, без да се отчита неговата реторична насоченост и пунктуационно членение, водят до научни недоразумения и безплодни спорове от типа на този – новаторски ли е стилът *плетение словес* или не. Втора глава съдържа и един от съществените приноси на Екатерина Дикова – анализа на оригиналната пунктуация на изследваните Евтимиеви творби, въз основа на който тя прави основния извод, че пунктуационното членение на текстовете отговаря на тяхното композиционно и тематично разчленяване (с.99) и следователно пунктуационните маркери дават важна информация за структурата на средновековната фраза. Е. Дикова е описала и анализирала подробно всички знаци в достъпните ѝ преписи, но не от графично-формална гледна точка, както е обичайната практика, а с оглед на тяхната функция. При това тя подчертава, че от значение за функцията на знака е не само неговото начертание и мястото, на което се среща, но и неговата

Европейски съюз

ПРОЕКТ BG051PO001-3.3.06-0024/2012
„Информатика, граматика, лексикография”
Проектът се осъществява с финансовата подкрепа на
Оперативна програма „Развитие на човешките ресурси”,
съфинансирана от Европейския социален фонд на Европейския съюз
Инвестира във вашето бъдеще!

Европейски социален фонд

големина, обкръжение, както и големината на празнините около знака и най-вече неговата субординираност в системата, възприета в дадения ръкопис или отделно произведение. Особено ценни са наблюденията на Дикова относно наслагването на граматичните и реторичните фактори и пунктуационните маркери (с.99), както и наблюденията върху синонимичността на някои пунктуационни знаци. Изводите на Дикова почиват на извършената от нея сегментация на текстовете, направена въз основа на оригиналната средновековна пунктуация, и са систематизирани в таблица, която е богато снабдена с обяснения и илюстрации. Струва ми се обаче, че редом с препинателните знаци и *littera notabilior*, разгледани подробно от авторката, диакритичните знаци (ударенията и придиханията) също могат да имат смислоразличителна и риторична функция, като насочват вниманието на читателя към важното в изказването (най-често посочват мястото на логическото ударение) и затова не би трябвало да се изключат от един такъв анализ. За ролята на диакритиката като маркер за членението на текста още в старобългарските паметници говори още Петър Илчев¹. Константин Костенечки, който е нашият единствен източник за средновековната текстова критика, посвещава на ударенията отделна глава в *Сказанието*, а в *Словеса вкратце* – препинателните знаци и ударенията са разгледани в съседни параграфи. Съставителите на Сводния каталог на славянските ръкописи в хранилищата на Русия също са си давали сметка за важността на диакритиката, защото в *Методическое пособие по описанию славянорусских рукописей для Сводного каталога рукописей, хранящихся в СССР, М. 1976* има отделна статия, посветена на различните системи на ударения в средновековните славянски ръкописи.

Следващите три глави обглеждат фразата у Евтимий в синтактичен и реторичен аспект.

Трета глава, която носи заглавието “Фразата в синтактичен аспект” е посветена на изследването на микрофразата с оглед на нейната дължина, словоред, предикативност и на съюзните връзки между микрофразите. Първата подглава съдържа статистическо сравнение между дължината на микрофразата у патриарх Евтимий с дължината в няколко класически старобългарски паметника и две Предевтимиеви жития на Св. Иван Рилски. Статистическите резултати са представени нагледно в

¹ Към проблема за езиковата сегментация на старобългарските текстове. г. XIX, 1969, кн.3

Европейски съюз

ПРОЕКТ BG051PO001-3.3.06-0024/2012
„Информатика, граматика, лексикография”
Проектът се осъществява с финансовата подкрепа на
Оперативна програма „Развитие на човешките ресурси”,
съфинансирана от Европейския социален фонд на Европейския съюз
Инвестира във вашето бъдеще!

Европейски социален фонд

няколко таблици, а налагащият се извод е, че Евтимиевата минрофраза е по дълга от микрофразите в по-ранните текстове и се отличава с по-голяма вариативност. В по-ранните текстове дължината на фразата не изглежда обвързана с жанра на текста, защото хронологически и типологически еднакви паметници – Зогра и Мар. - показват различни величини. В по-късните паметници зависимостта на дължината на фразата от жанра на произведението е съвсем очевидна.

При така направената съпоставка съвсем логично възниква въпросът доколко сравнението с класически старобългарски текстове е правомерно и дали не е по-разумно да се търсят сравнения с преводни творби от същата епоха. Бих казала, че за целите на настоящото изследване избраният подход е единствено възможният. Първо, защото изследователката ясно е заявила, че ще изследва само оригинални творби, и второ, защото евангелието, и въобще текстът на Светото писание представляват стожера на жанровата система на Средновековието. Освен това не е без значение и фактът, че Екатерина Дикова иска да открие новаторството в стила на Евтимий, а това е невъзможно без подобно сравнение. На трето място, сравняването с еднакви по жанр и типология предЕвтимиеви произведения служи като коректив на първото сравнение. И както виждаме, някои от резултатите на Дикова хвърлят светлина и върху фразата в старобългарската епоха.

Втората подглава разглежда най-същностността за Евтимий синтактична характеристика – дисоциирания словоред на микрофразата. Дикова прецизно е разгледала и систематизирала различните типове разкъсани синтагми (атрибутивни и предикатни) в произведенията на патриарх Евтимий, като и тук е преосмислила творчески направеното преди нея. Един от посочените от нея примери за дисоциран словоред *нцѣлнлѣ мѣ еси* (с. 116) обаче не ми се струва достатъчно надежден. Мисля, че тук става сума за вместване на енклитиката *ме* в перфектната форма, при което тя съвсем естествено заема старото място на индоевропейската енклитика след първата ударена дума в съчетанието. В подкрепа на това говори съвременното българското състояние, при което кратките местоименни форми без проблеми се вклиняват във всички перфектни и перфектноподобни форми с изключение на съчетанията с глагола *съм*, който се е превърнал в енклитика. Срв. *бях го виждал, излял те бих, щях да те позная* и т.н. и невъзможното *видял те съм*. Фактът, че такова съчетание е възможно в

Европейски съюз

ПРОЕКТ BG051PO001-3.3.06-0024/2012
„Информатика, граматика, лексикография”
Проектът се осъществява с финансовата подкрепа на
Оперативна програма „Развитие на човешките ресурси”,
съфинансирана от Европейския социален фонд на Европейския съюз
Инвестира във вашето бъдеще!

Европейски социален фонд

Евтимиевата епоха показва, че през XIV в. глаголят *съм* все още не се е превърнал в клитика, каквато безспорно е днес, и словоредът с вметнато *ме* всъщност не е дисоцииран, а е единствено възможният и естествен словоред. Това дребно недоглеждане в никакъв случай не обезсилва основния извод на Дикова, че дисоциираният словоред е не синтактично, а стилистично явление и че макар този словоред да не е нещо ново в книжовният старобългарски език, у Евтимий употребата на дисоциирани синтагми, преплетени една с друга, е много по-честа и е белег на стила “плетение словес”. Изследователката стига и по-далеч в изводите си, като допуска, че словоредът с дисоциирани синтагми е свързан с исихастката идеология за преобразяването, защото най-много разкъсани синтагми се явяват в уводите на изследваните произведения, които са най-абстрактните части на творбите и в които авторът се изявява като исихаст (с.121).

В третата подглава фразите са класифицирани въз основа на тяхната предикативност като монопредикатни, полипредикатни и безпредикатни, като се обръща внимание и на граматическите начини за изразяване на предикативността – чрез финитни и нефинитни форми, сложни глаголни форми и съставни сказуеми, елипса на глагола, обособени части или пък деиктични местоимения и частици. Тази подглава съдържа и сравнение на предикативността на Евтимиевата фраза с тази в старобългарски и в пред-Евтимиевата епоха. Сравнението на предикативността почива на същите подборки текст, използвани за сравнението на дължината на микрофразата. То убедително показва, че предикативността в произведенията на патриарх Евтимий е най-ниска. При това книжовникът отдава явно предпочитание на нефинитните глаголни форми – причастия и инфинитиви. Това подтиква авторката да излезе от тясно граматическия подход към изследването на глаголността у Евтимий и да заговори за *застиналата глаголност* в неговите творби, при която броят на действията и състоянията не се съотнася само с броя на спрегнатите глаголи, а съответствува на общия брой на отглаголните образувания в текста.

Последната подглава акцентира върху обстоятелството, че Евтимий не използва нови съюзи, но функционалността на спойките между фразите е увеличена. Предпочитат се безсъюзните свързвания, както в хипотаксиса, така и в паратаксиса, което отново насочва микрофразата към нейния първообраз – стария книжовен език.

Европейски съюз

ПРОЕКТ BG051PO001-3.3.06-0024/2012
„Информатика, граматика, лексикография”
Проектът се осъществява с финансовата подкрепа на
Оперативна програма „Развитие на човешките ресурси”,
съфинансирана от Европейския социален фонд на Европейския съюз
Инвестира във вашето бъдеще!

Европейски социален фонд

Следващата четвърта глава съдържа конкретни анализи на свързване на микрофразите в по-дълги текстови звена – *макро-, мега- и гигафрази*. Тази глава е най-красноречивата илюстрация за комплексността и възможностите на избрания изследователски подход, доколкото направените изводи за организацията на текста почиват едновременно на формални (пунктуационни), синтактични (морфосинтактични) и риторични белези. За пълнота на наблюденията си авторката съвсем съзнателно избира различни в композиционно и жанрово отношение откъси от изследванието от нея преписи, като започва с откъс от увода на похвално слово и житие и продължава с откъси от изложението на други творби. В първата подглава тя убедително обосновава твърдението, че верижният принцип на организация на текста, при който най-здрава е спойката между микрофразите на две съседни макрофрази, е обикнат похват за Евтимий. Във втората подглава се търси ролята на причастните конструкции (най-вече на *дателен самостоятелен*) като фразов маркер и на библейските цитати като метафразов маркер, както и мястото им в структурата на фразата. Последното се налага с оглед на многократно изтъкваната от всички изследователи пристрастност на исихастите към определени библейски книги и на важноста на цитатите от Светото писание за стила “плетение словес”. Анализът на мястото и функцията на библейските цитати (за целта е избрано ЖИР) и другите фразови маркери отново е представен във вид на таблица и и нагледно показва, че цитатите от Стария завет посочват начало, а цитатите от Новия завет или други по-късни произведения – край на мегафразата. Важно е и наблюдението, че в началото на изложението преобладават цитати от Стария завет, докато към края по-чести са новозаветните цитати. Подобна последователност, която отговаря на поредността на библейските книги, може да се види и вътре в мегафразата при наличие на повече от два цитата за начало и край. Натрупването на библейски цитати пък е сигнал за ключов епизод в повествованието. Началата на мегафразите са допълнително подсилени с абсолютна конструкция, която за Е. Дикова има функция, подобна на приближаването на кадъра в кинематографията и цели привличането на вниманието към някакъв важен детайл или елемент от действието. И тук изследователката добросъвестно добавя, че едва ли патриарх Евтимий е автор на тези нововъведения и че по-скоро става дума за нормирането на вече съществуващи похвати с цел усъвършенстването на фразата.

Европейски съюз

ПРОЕКТ BG051PO001-3.3.06-0024/2012
„Информатика, граматика, лексикография”
Проектът се осъществява с финансовата подкрепа на
Оперативна програма „Развитие на човешките ресурси”,
съфинансирана от Европейския социален фонд на Европейския съюз
Инвестира във вашето бъдеще!

Европейски социален фонд

Последната глава “Фразата в реторичен аспект” естествено произтича от предходните две глави, които убедително доказват, че чисто синтактичният подход не е достатъчен за един пълноценен анализ на Евтимиевата фраза. Тази глава е изключително важна за разбирането на изследователския подход на авторката, за която средновековната православна книжовност не е отрицание на античната реторика, а нейно пряко продължение и приложение, преосмислено в духа на новата идеология и духовност. Затова и названията и определенията на тропите у Дикова са ни познати още от античността, макар систематизацията им (фигури чрез прибавяне, чрез отнемане, чрез преместване и чрез заместване) да почива върху изводите на двама съвременни автори. И тук налагащият се извод е, че промяната в системата на фигурите на речта не е външна и не води до появата на нови фигури. Промяната засяга вътрешната структура на фигурите, за да се усъвършенства тяхното значение и употреба. Тук авторката говори за стремеж към усложнена симетрия, който прави Евтимиевия изказ толкова изскан (с. 184) и илюстрира това си наблюдение с един особено красноречив пример от ЖИМ. От стремежа към усложнена симетрия Е. Дикова съвсем естествено преминава към въпроса за ролята на фигурата *плове* в Евтимиевото творчество, като междувременно проследява нейното функциониране в античността и предлага едно по-съвременно определение на същата фигура. Въз основа на няколко конкретни примера тя показва, че фигурата е била позната на патриарх Евтимий и че натрупването на отдалечени помежду си повторения има по-скоро емфатична, а не ритмична функция. Всъщност въпросът за *плекето* и неговото отношение към исихасткия стил е поставен още в първата глава на книгата, доколкото един от цитираните там автори – Д. Бирнбаум (с. 26-28) – го поставя в пряка връзка с плетението поради етимологическата еднаквост на корените на двата термина. Необходим е обаче допълнителен анализ, за да се даде окончателен отговор на въпроса дали *плекето* и *плетение словес* са едно и също и евентуално да се направи класификация на употребите на *плове* у Евтимий и исихастите изобщо. И това е нещо, което авторката отлично съзнава, макар в хода на изложението да споменава мимоходом, че у Евтимий *плове* се среща почти на всяка страница. Подобно предназначение – по-скоро да очертае проблемите, отколкото да ги изчерпи – имат и следващите две подглави в състава на тази последна глава, които отделят внимание на ритмическата организация на Евтимиевата фраза и на сравнението като важен исихастки похват. Този път за обект на анализа е избрано *Житието на*

Европейски съюз

ПРОЕКТ BG051PO001-3.3.06-0024/2012
„Информатика, граматика, лексикография”
 Проектът се осъществява с финансовата подкрепа на
 Оперативна програма „Развитие на човешките ресурси”,
 съфинансирана от Европейския социален фонд на Европейския съюз
Инвестира във вашето бъдеще!

Европейски социален фонд

Света Петка. В анализа на ритмическата организация на този текст авторката следва направеното от Р. Пикио, като обаче обвързва изokolната структура с разгледаните от нея вече пунктуационни и реторични маркери. Към сравнението е подхoдено и от гледна точка на византийската естетика (Палама и Хировоск) и от гледна точка на модерното литературознание (Н.Георгиев) и това съчетание на традиция и модерност е много типично за Е. Дикова. Основната находка на изследователката, направена въз основа на конкретните примери, се изразява в наблюдението, че макар античните и средновековните автори да не правят разлика между метафора и сравнение, исихастите определено са предпочитали сравнението по идеологически причини. Въпреки че на пръв поглед спойката между отделните подглави на последната глава не изглежда особено здрава, всички те са обединени от намерението на авторката да покаже чрез конкретни примери, че свети патриарх Евтимий и владеел античните реторични техники и похвати и е умеел да ги използва целенасочено.

В Заключението изследователката излага сбито основните изводи, направени в края на всяка от петте глави. Смятам обаче, че тя е проявила излишна предпазливост (или скромност), като просто е повтoрила направените вече конкретни изводи, без да разгърне тезата, пронизваща цялото изследване, че новаторството на патриарх Евтимий се корени не в измислянето на нови стилистични похвати, а в придването на ново съдържание на старите. И това наблюдение се отнася не само до фразата в неговото творчество, но и до езиково-правописната реформа, на която той е идеолог вдъхновител. И тук ми с налага да вляза в полемика с Екатерина Дикова и със самата себе си от преди четвърт век, когато определям езиково-правописната реформа на Евимий като стремеж към архаизиране на езика и правописа. (По ирония на съдбата Е.Дикова е цитирала точно това мое учебникарско твърдение). Всъщност от дълго време съм дълбоко убедена, че не става дума за архаизация, а за пригаждане на определен – правописен и граматично-реторичен инвентар към една нова езикова и културна реалност с цел неговото най-пълно съхранение, защото стих 33.21 от Псалтира съхранява гъ всьа костн ихъ. нн една отъ ннхъ не съкроушнтъ сн е ключ към цялостната философия на исихазма. Така погледнато, делото на патриарх Евтимий е повече модернизация, отколкото архаизация. И Екатерина Дикова е усетила това със сърцето и с ума си.

Европейски съюз

ПРОЕКТ BG051PO001-3.3.06-0024/2012
„Информатика, граматика, лексикография”
Проектът се осъществява с финансовата подкрепа на
Оперативна програма „Развитие на човешките ресурси”,
съфинансирана от Европейския социален фонд на Европейския съюз
Инвестира във вашето бъдеще!

Европейски социален фонд

В заключение ще кажа, че първата книга на Е. Дикова я представя като завършен млад учен, който проникновено разбира духа на средновековната книжовност и е способен да я изследва в цялата ѝ многопластовост и дълбочина.

А.Тотоманова

Европейски съюз

ПРОЕКТ BG051PO001-3.3.06-0024/2012
„Информатика, граматика, лексикография”
Проектът се осъществява с финансовата подкрепа на
Оперативна програма „Развитие на човешките ресурси”,
съфинансирана от Европейския социален фонд на Европейския съюз
Инвестира във вашето бъдеще!

Европейски социален фонд